

І. Адамович,

кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки й андрагогіки,
комунальний заклад «Житомирський обласний
інститут післядипломної педагогічної освіти»
Житомирської обласної ради
<https://orcid.org/0000-0002-5688-0516>

О. Кулініч,

аспірант кафедри управління і адміністрування
Державного університету «Житомирська політехніка»,
директор загальноосвітньої школи
I–III ступенів № 36 ім. Я. Домбровського м. Житомира
<https://orcid.org/0000-0001-6819-1489/>

Розвиток професійної самосвідомості як основа становлення професіоналізму педагога

Анотація. Сучасний етап розвитку суспільства висуває на перший план важливу складову професіоналізму педагогів Нової української школи, а саме: професійну самосвідомість як різнопланове та багатоваріантне утворення особистості, що може бути сформоване під впливом здійснення суб'єктом активної професійної діяльності та професійного середовища; усвідомлене відношення людини до своєї професійної реалізації, мотивів, потреб, здібностей та поведінки. У статті розкривається поняття професійної самосвідомості як одного зі складників професіоналізму педагогічного працівника. Розглянуто умови розвитку, структурні компоненти самосвідомості та їхнє місце в описовій характеристиці професійної самоідентифікації.

Ключові слова: професійна самосвідомість, професіоналізм, особистість педагога.

I. Adamovych,

Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer
Department of Pedagogy and Andragogy
Municipal Institution «Zhytomyr Regional In-Service
Teacher Training Institute» of Zhytomyr Regional Council
<https://orcid.org/0000-0002-5688-0516>

O. Kulinich,

Postgraduate student of the Department
of Management and Administration of
the State University «Zhytomyr Polytechnic»
Director of the Secondary School of I-III degrees № 36
named after J. Dąbrowski
<https://orcid.org/0000-0001-6819-1489/>

Development of professional self-awareness as the foundation for the formation of a teacher's professionalism

Abstract. The current stage of the society development highlights an important component of the teacher professionalism of the New Ukrainian School, namely professional self-awareness as a diverse and multifaceted formation of personality, which can be formed under the influence of the active professional activity and professional environment; conscious attitude of a person to his professional realization, motives, needs, abilities and behaviour. The article reveals one of the components of the teacher professionalism. The structural components of self-awareness and their place in the descriptive characteristics of professionalism are highlighted.

Keywords: professional self-awareness, professionalism, teacher's personality.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Визначення професійної самосвідомості педагогів є важливою умовою щодо реалізації процесу зростання професіоналізму. Сам термін «професійна самосвідомість» з'явився порівняно недавно. Статичною умовою розвитку професійної (педагогічної) самосвідомості особистості педагога у системі післядипломної педагогічної освіти відповідно до Концепції Нової української школи є усвідомлення ним необхідності змін, пошук нових можливостей, переосмислення своєї діяльності через професійне самопізнання, саморозуміння, самоактуалізацію та саморегуляцію.

Для розуміння поняття феномену професійної самосвідомості сучасні дослідники передусім фокусують увагу на проблематиці особистості вчителя як професіонала. З одного боку, формування професійної самосвідомості є важливою умовою та рушійною силою, з іншого – профілактикою особистісних і професійних деформацій або/та криз.

Розвиток власної професійної самосвідомості дозволить реалізувати цілісність у професійній діяльності. Чому педагогу важливо формувати високий рівень професійної самосвідомості? Це визначається рядом чинників, як-то: потреба суспільства у професіоналах своєї справи та соціальний стандарт відповідальності щодо якості надання освітніх послуг; це процес формування й деталізації внутрішнього образу професіонала, людини на своєму професійному місці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження щодо розуміння важливості формування та розвитку професіоналізму як загальної проблеми професійного становлення проводили ряд науковців в аспекті самосвідомості, саморозуміння, самоактуалізації, саморегуляції (М. Й. Боришевський, В. А. Семиченко, О. І. Бондарчук та ін.). Місце самосвідомості у сфері професійної діяльності розглядали Г. О. Балл, В. В. Клименко, О. М. Кокун, Г. С. Сухобська, В. Д. Шадріков та ін. Саме означення поняття самосвідомості з'явилося у досить пізній період.

Метод аналізу науково-методичної літератури, який ми використали у дослідженні, допоміг визначити, що проблематика розвитку професійної

самосвідомості педагогічних працівників недостатньо розкрита, хоча це питання важливе для вивчення, так як існує різниця між знаннями, уміннями, навичками педагогів Нової української школи та важливим пакетом вимог суспільства до них як до професіоналів високого рівня.

Мета статті. У статті розглянуто один із складників професіоналізму педагогічного працівника – професійна самосвідомість як різнопланове та багатоваріантне утворення особистості, що може бути сформоване під впливом професійного середовища та активної професійної діяльності, усвідомлення своєї професійної реалізації, мотивів, потреб, здібностей та поведінки. Розглянуто багатокомпонентну структуру професійної самосвідомості та умови реалізації.

Професійна (в нашому контексті педагогічна) самосвідомість, або Я-концепція вчителя – це сприйняття ним правил та норм формування образу себе у педагогічній професії, визначення власного професійного кредо та підбір форм, методів та засобів його реалізації. При цьому важливим залишається універсальний, єдиний еталон і прагнення до рівня вчителя-професіонала.

Дуже часто формування професійної самосвідомості вчителя відбувається досить стихійно, без системної методичної роботи або професійного керівництва з боку психолого-педагогічного персоналу. Як і будь-яка людина, у моменти становлення як професіонала, вчитель може свідомо або неусвідомлено (підсвідомо) фіксувати позитивні або негативні аспекти своєї діяльності, впевненість чи невпевненість у власних силах. У цьому процесі вчитель формує свою Я-концепцію – здатність (нездатність), можливість (неможливість), упевненість (невпевненість) у собі, своїх можливостях, своєму професійному майбутньому.

Якщо позитив Я-концепції завищено (іноді необґрунтовано), вчитель ігнорує невдачі, не дає собі часу та простору осмислити, проаналізувати ситуацію, зробити певні висновки, а іноді агресивно реагує на поради і підказки фахівців. За таких умов Я-концепція педагога не розвивається.

Досить небезпечно, якщо вчитель бачить тільки темні сторони своєї діяльності, болісно переживає невдачі, помилки, успіх сприймає як випадок, досягнутий не власними силами, а з боку чужих людей. І тому замість прийняття ситуації, спокійного переосмислення, аналізу та вирішення неблагополучних ситуацій у вчителя (цікаво, що це стосується різних вікових етапів особистості) виникає страх, ворожість, він ображається або гнівається. В результаті негативні Я-образи впливають на формування негативної Я-концепції. Такий стан часто переживають молоді (не завжди) вчителі на початку професійної діяльності (або у переломний період своєї кар'єри). Кожна ситуація, що виникає, приватного або групового характеру сприймається як така, що погрожує емоційній стабільності, відносинам та авторитетності у соціумі. Вчитель за таких умов переживає жорстке неприйняття або й відторгнення себе, страх, почуття провини, докори за недостатню силу волі.

У таких випадках підсвідомо індивід намагається уникнути ситуацій, що спричиняють підвищену психологічну напругу, дискомфорт. Але чи можливо й прийнятно це під час виконання професійних обов'язків? Зазвичай ні,

оскільки освітній процес мобільний, постійно відбуваються зміни, є потреба взаємодіяти з тими чи іншими учасниками. Навіть якщо виникають негативні стосунки з кимось із колег, батьками або класом – потрібно продовжувати взаємодіяти, проводити заняття, вирішувати поточні педагогічні ситуації. Я-концепція потребує постійної актуалізації. Досвідчений педагог діє енергійно, впевнено, іноді спричиняє різке комунікативне навантаження, завдяки чому й перемагає.

З іншого боку, не впевнений у собі вчитель може навіть у комфортних, доволі сприятливих умовах зняковити, зупинити ініціативу і йти на загравання з іншими учасниками освітнього процесу, при цьому навіть на шкоду собі, власному авторитетові та власній реалізації. І тут важливо, в якій аудиторії відбувається спілкування. Доброзичливий зворотний зв'язок, підтримка комунікації сприяє розслабленню, відчуттю впевненості у своїх силах, і зрештою вчитель може перехопити ініціативу у взаємодії, демонструючи позитивні якості. Навпаки, якщо аудиторія пасивна, демонструє себе агресивно. Тут встановити для вчителя контакт іноді просто неможливо, всі його намагання (щоб не сказати загравання) приречені на провал.

Коли ми говоримо про професійну самосвідомість, то враховуємо також, що вона є складовою самосвідомості дорослої людини, від рівня сформованості якої залежить процес становлення особистості як професіонала, терміновість та результативність успішності оволодіння професійною діяльністю, ідентифікація себе в професійній спільноті. Численні психологічні дослідження доводять, що професія впливає не тільки на формування певних особистісних особливостей індивіда, але й на сприйняття та розуміння світу і самого себе.

Представники *гуманістичного підходу* до розгляду самосвідомості акцентують увагу на феномені особистості, а не на змістовому поясненні, тому теорії даного типу називають феноменологічними. Відкидаючи сам термін «професійна самосвідомість», прихильники розглядають її певні структурні складові. До найбільш відомих можна віднести американських психологів А. Маслоу і К. Роджерса.

Педагогічна діяльність, на думку Є. А. Клімова, належить до групи професій, основу яких формує міжособистісна взаємодія [5; 6]. Представники *особистісно-діяльного підходу* визначають професійну самосвідомість як мобільну, достатньо рухливу систему образів професіонала про самого себе у процесі діяльності, формування поняття та сприйняття ним особистісних та професійних ознак, а також розуміння впливу зовнішніх та внутрішніх факторів.

Наприклад, С. В. Васьковська бачить професійну самосвідомість як окремий феномен людської психіки, що обумовлює саморегуляцію своїх дій особистістю у професійній сфері на основі пізнання професійних вимог, своїх професійних можливостей та емоційного відношення до себе як до суб'єкта професійної діяльності [3].

Представники *акмеологічного підходу* – А. А. Деркач, Г. Зазикін, Л. Е. Орбан-Лембрик та ін. – наголошують, що професійна самосвідомість формується на основі співвіднесення образу професії з образом «Я» на певній сходинці розвитку особистості за наявності розвиненого самоконтролю і

рефлексії, власних вчинків і дій, усвідомлення повної відповідальності за них [4].

«Професійна самосвідомість пов'язана, насамперед, із самовизначенням особистості. Особистість, визначена в професійному плані, усвідомлює свої життєві цілі, що поєднані з самореалізацією в професійній сфері, професійні наміри; свої особистісні, фізичні якості; свої можливості, таланти; висунуті професійною діяльністю вимоги» [6].

Отже, орієнтуючись на висновки науковців, можемо сформулювати поняття «*“професійна самосвідомість“*» як складне особистісне утворення, що формується під впливом професійного середовища й активної участі суб'єкта в професійній діяльності, тобто усвідомлене ставлення людини до своїх професійних потреб, мотивів, здібностей і поведінки. Професійна самосвідомість педагога Нової української школи – це інтегральне особистісне утворення, що виявляється в усвідомленні своєї приналежності до професійної спільноти; знанні, оцінюванні й переживанні своєї відповідності професійним еталонам даної спільноти, дотриманні кодексу психолога; в усвідомленні необхідності професійного самопізнання, позитивному ставленні до себе як до майбутнього професіонала, прагненні до власного особистісного та професійного самовдосконалення» [7].

Практично, за словами Я. Л. Швень, розвиток професійної самосвідомості відбувається шляхом реалізації когнітивного, емоційного, мотиваційно-ціннісного та операційного компонентів:

- когнітивний компонент (Я-самопізнання) – це система психологічних знань, необхідних для конструктивної професійної взаємодії;
- емоційний компонент (Я-саморозуміння) – позитивне ставлення до себе як до професіонала;
- мотиваційно-ціннісний компонент (Я-самоактуалізація) – прагнення до самовдосконалення, підвищення власного особистісного та професійного зростання;
- операційний компонент (Я-поведінка) – сукупність умінь і навичок, що забезпечують успіх професійної діяльності, подолання стереотипів на шляху негативного самосприйняття та сприйняття інших людей; рефлексія та емпатія; позитивні міжособистісні стосунки; саморегуляція поведінки.

У педагогічній науці вже сформувалась певна структура професійної самосвідомості, у якій ключову роль відіграють:

- самопізнання,
- саморозуміння,
- самоактуалізація,
- саморегуляція.

Самопізнання – це безперервний процес переходу від одного факту, знання про себе, розуміння та прийняття інформації про внутрішній світ до іншого знання, його розширення, удосконалення тощо. Основною умовою самопізнання є поєднання реальності та суспільної взаємодії з іншими людьми.

Для людини як соціальної істоти надзвичайно актуальною є адаптація

у соціумі, розуміння свого місця в ньому та постійна корекція власної поведінки.

Саморозуміння. Цей аспект самосвідомості є одним із найважливіших, причому це поняття є результатом процесу розвитку особистості загалом і залежить від особливостей життєдіяльності індивіда. За наявності саморозуміння реалізується внутрішня умова для розвитку особистості і формування індивідуально-типологічних особливостей її структури.

Самоактуалізація – підтвердження самостійності та незалежності людини у соціумі як індивіда з власною думкою, власними уподобаннями, це постійний процес розвитку себе, своїх можливостей, їх реалізації. Це розуміння свого місця в тих сферах, які людина свідомо (або несвідомо потрапила) обрала і де вона може побачити реальність світу. На думку дослідників, це сприйняття особистістю правил та норм формування образу себе, визначення власного життєвого кредо та підбір форм, методів та засобів його реалізації.

Саморегуляція розглядається як специфічна діяльність суб'єкта, що має індивідуальну структуру і стиль. Індивідуальний стиль саморегуляції визначається взаємодією різнорівневих механізмів, що реалізують процес саморегуляції, тобто можна говорити про саморегуляцію як про систему психотехнологій, спрямованих на розвиток професійної самосвідомості особистості. «Високий рівень розвитку саморегуляції, який об'єктивно виражається в диференційованості і адекватності всіх усвідомлених інтелектуальних, емоційних, поведінкових реакцій, вчинків, вербальних проявів тощо, дає підставу стверджувати про наявність достатньо зрілого стану розвитку самосвідомості в цілому» [6].

Описані функціональні компоненти професійної самосвідомості педагога тісно взаємопов'язані, і розгляд одного компонента неможливий без інших.

Особистість, яка тривалий час здійснює свою професійну діяльність, постійно підвищує рівень свого професіоналізму, що відбувається за рахунок появи нових навичок, знань, умінь; відбуваються внутрішні зміни у розумінні себе як професіонала та підбору критеріїв щодо оцінювання себе. Розширення професійної самосвідомості виражається у збільшенні кількості ознак професійної діяльності, які відображаються у свідомості спеціаліста, у подоланні стереотипів уявлення себе як професіонала, в цілісному баченні себе в контексті усієї професійної діяльності [9].

Сучасний стан системи післядипломної освіти дозволяє визначити умови розвитку професійної самосвідомості.

Перша умова – фасилітація як недирективне управління розвитком самоорганізованої особистості. Одним із науковців, що активно вивчали питання екопсихології, є П. В. Лушин (засновник науково-практичної школи «Екофасилітація»). У своїх розробках він пропонує використовувати фасилітацію для психолого-педагогічного супроводу в освітньому процесі післядипломної освіти, де присутні студенти, слухачі, викладачі, педагогічні працівники; де відбувається активна взаємодія усіх учасників, а від їхньої взаємодії залежить продуктивність та результативність даного процесу.

Друга психолого-педагогічна умова – це акцент на особистості викладача (андрагога) системи післядипломної освіти. В межах постановки проблеми

актуальним буде її вирішення з точки зору удосконалення професійної компетентності викладача системи післядипломної педагогічної освіти як учителя дорослих на психолого-андрагогічних засадах.

Велике значення у процесі навчання дорослих приділяється зміні парадигми від позиціонування «учитель – учень» до «професіонал – професіонал». В результаті процес навчання стає двоспрямованим: формується взаємодія партнерства та взаємонавчання між педагогом та андрагогом, де активно використовується їхній особистісний та професійний досвід.

Професійна компетентність викладача-андрагога, що працює у закладі післядипломної педагогічної освіти, передбачає вибір нових професійних ролей, розвиток особливих відносин зі слухачами (студентами) (викладач-тьютор, викладач-фасилітатор, викладач-консультант тощо); вибір нових методів та технологій навчання (підвищення кваліфікації), спрямованих на розвиток у дорослих самовизначення, самоактуалізації, самопізнання, творчої самореалізації, самоосвіти.

Третя умова розвитку професійної самосвідомості педагогів – здійснення неперервності освітнього процесу, взаємовплив та взаємопроникнення формальної, неформальної та інформальної освіти, тобто формування альтернативної освіти педагогів (майстер-класи, вебінари, конференції, освітні платформи, участь у різноманітних освітніх проєктах тощо). Інформальна освіта – необмежені можливості для педагогів, стиль життя яких – прагнення до професійного самовдосконалення, шансів реалізації та пошуку творчих здобутків; а отже, вона створює простір, де педагог Нової української школи може розвивати уміння, навички, отримувати нові знання, які допоможуть йому в пошуку самоідентичності у професійній спільноті, що сприятиме становленню або розкриттю професійного «Я», допомагає реалізуватись на практиці.

Четверта умова – стимулювання навчання педагогів на різних рівнях виконання та керівництва як зовнішній чинник особистісного та професійного самовдосконалення, розвитку професійної самосвідомості.

П'ята умова розвитку професійної самосвідомості педагогів у системі післядипломної педагогічної освіти – здійснення не тільки індивідуальної, а й організація групової (спільної) діагностико-проєктувальної, виконавчої та рефлексивної діяльності учасників освітньої взаємодії у просторі реалізації професійної діяльності.

При цьому не потрібно забувати і про можливості методичної роботи в освітніх закладах, де працюють педагоги, яка сприятиме розвитку професійної самосвідомості:

- «розвиток наукової активності проєктної діяльності вчителів, їх ключових та професійної компетентностей, підвищення результативності своєї роботи;
- упровадження практично спрямованих колективних, групових, індивідуальних форм роботи з педагогами;
- ознайомлення, відбір та упровадження інноваційного та передового педагогічного досвіду педагогів, наукових ідей;
- підвищення науково-методичного і загальнокультурного рівнів

педагогічних працівників, актуалізація форм і методів освітньої діяльності;

- формування умов стимулювання самоосвітнього процесу, інтелектуального потенціалу;
- забезпечення варіативності та персоніфікації змісту і форм професійного удосконалення діяльності педагогічних працівників;
- психолого-педагогічне консультування, консультації-практикуми, виступи у форматі презентацій вчителів-предметників за науково-практичною тематикою роботи закладу;
- забезпечення можливості брати участь у тренінгових заняттях, як результат – підвищення професійної компетентності, участь в онлайн-семінарах, вебінарах;
- забезпечення організації та участі педагогів у роботі науково-практичних конференцій, семінарів та круглих столів різних рівнів представлення: районного, міського, обласного, всеукраїнського рівнів тощо» [1].

Отже, системний аналіз розвитку професійної самосвідомості педагогів показує, що в основі цього процесу лежить визнання самотутньої цінності педагога, його бачення та розуміння особистих прав на волевиявлення як унікальної індивідуальності, його внутрішнього світу; самопізнання особистості педагога як вираз індивідуальної сфери його інтересів, смаків, індивідуально-психологічних особливостей, здібностей та талантів; в першу чергу внутрішня віра у творчий потенціал та підтримка спроб його вираження; орієнтація на розвиток особистості як цілісного суб'єкта процесу життєдіяльності, готовність до свідомого особистісного та професійного самовизначення, самоідентифікації у соціумі, спільнотах та об'єднаннях людей; розвиток власних переконань, віри у можливість позитивного вирішення будь-якої педагогічної або життєвої ситуації.

Список використаних джерел та літератури

1. Адамович І. В., Кулініч О. М. Методична робота в експериментальному закладі. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2021. Вип. 2 (49). С.16–19.
2. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : науково-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.
3. Васьковская С. В. Психологическое консультирование: ситуационные задачи. Київ : Вища школа, 1996. 192 с.
4. Видолоб Н. О. Професійна самосвідомість майбутніх психологів: аналітичний огляд проблеми. URL: https://revolution.allbest.ru/psychology/00829589_0.html (дата звернення: 31.05.2022).
5. Катюк Я. Л. Сучасні проблеми становлення професійної самосвідомості у майбутніх психологів у системі післядипломної педагогічної освіти. *Післядипломна освіта в Україні*. Київ, 2012. № 1 (20). URL: <https://cutt.ly/QJhD7eT> (дата звернення: 31.05.2022).
6. Катюк Я. Л. Особистісно орієнтовані засади розвитку професійної

самосвідомості майбутніх психологів у системі післядипломної педагогічної освіти. *Особистісно орієнтована підготовка майбутніх психологів у системі післядипломної педагогічної освіти : посібник / під заг. ред. П. В. Лушин, Н. Ю. Воляннюк, О. В. Брюховецька та ін.* Київ : НАПН України, Ун-т менедж. Освіти. 2015. С. 127–152.

7. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2012. 200 с. URL: <https://cutt.ly/DJhDA6Y> (дата звернення: 31.05.2022).

8. Колеснікова І. В. Розвиток медіакультури педагогів в умовах реалізації Концепції «Нова українська школа» в закладах післядипломної педагогічної освіти. *Перспективи та інновації науки*. 2021. № 20.

9. Психологія: сучасні методики та інновації у досвіді діяльності практичного застосування : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. з міжнар. участю. / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2021. 159 с.

10. Максименко С. Д., Заброцький М. М. Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування). Київ, 2005. С. 65–94.